

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ

(1878-1966)

Οι "Ελληνες φιλόλογοι θρηνούμε μαζί με μερικούς άλλους άπό τους πιστούς αξιόλογους διμοτέχνους μας ποὺ χάσαμε τόν τελευταῖο καιρό και τόν Ιωάννη Καλιτσουνάκη, διμότιμο καθηγητή τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐπίτιμο καθηγητή τοῦ Ἐλευθέρου Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου και τακτικό μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Είχε πάει στὸ Βουκουρέστι νὰ ἀντιπροσωπεύσῃ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν στὶς ἔορτες τῆς ἑκατονταετηρίδας τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας και ἐκεῖ ύπέκυψε σὲ μιὰ κυρδιακὴ προσβολὴ τὸ πρωὶ τῆς 2 Ὁκτωβρίου 1966. Η κηδεία του ἔγινε τέσσερες μέρες ἀργότερα στὴν Ἀθήνα, ὅπου μετέφερε τὴν σορό του μὲ τὴν τιμητικὴ συνοδεία τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Em. Condurachi ιδιαίτερο ἀεροπλάνο ποὺ διέθεσε η Ρουμανικὴ Ἀκαδημία.

Δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε δτὶ ὁ θάνατος ἀπέσπασε τὸν Καλιτσουνάκη ἀπὸ ἀνάμεσά μας νωρίς. Τὰ δγδόντα δικῶ χρόνια, ποὺ είχε συμπληρώσει κάμποσους μῆνες πρίν, ἀποτελοῦν ἔνα δριο ζωῆς ποὺ ὁ καθένας θὰ τὸ ζήλευε. Ἄλλα ὅσοι τὸν ἐγνωρίζαμε και ἔζούσαμε περισσότερο ἢ λιγότερο κοντά του είχαμε τόσο ἔξοικειωθῆ μὲ τὴν καταπληκτική του ζωτικότητα και τὴν ἀπαραμείωτη πνευματική του διαύγεια, ποὺ θαρρούσαμε πᾶς είχε νικήσει τὸν χρόνο. Μιά τέτοια ἐντύπωση πρέπει νὰ είχε ώς τὴν τελευταία στιγμὴ και ἐκεῖνος γιὰ νὰ μῇ διστάζῃ και σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν τόσο προχωρημένη ἡλικία νὰ ἐπιχειρῇ ταξίδια στὸ ἔξωτερικό μὲ τὴν ίδια και τώρα εὐκολία, μὲ τὴν ὅποια είχε συνηθίσει ἀπὸ παλιά νὰ ἀποδημῇ εἴτε γιὰ νὰ ἀσκήσῃ τὸ διδακτικό του ἔργο εἴτε γιὰ νὰ ἀντιπροσωπεύσῃ τὸ Πανεπιστήμιο ἢ τὴν Ἀκαδημία σὲ συνέδρια, ἐπετείους και ἄλλες ἔορταστικές ἐκδηλώσεις. Η χαρὰ ποὺ ἔνιωθε ἀπὸ τὶς μετακινήσεις αὐτές δχι μόνο ἀντιστάθμιζε τὴν ἀναπόφευκτη δοκιμασία τῶν σωματικῶν του δυνάμεων, ἄλλα και τὸν ἀναζωγονοῦνσε, τὸν ἐγέμιζε ἀπὸ εἰνυχία. Και ποιός ξέρει ὃν ἡ συγκυρία νὰ τὸν βρῆ ὁ θάνατος μέσα στὴν χαρὰ μαζί τέτοιας ἀποδημίας δὲν ἥταν ίδιαίτερη εῦνοια τῆς μοίρας. Πλᾶς νὰ φαντασθῇ ἀλήθεια κανεὶς τὸν τόσο θαλερό και ἀεικίνητο πρεσβύτη καταβεβλημένον ἀπὸ τὰ χρόνια νὰ κείτεται στὸ κρεβάτι ἢ και νὰ ἔχῃ ἀπλῶς κλεισθῆ στοὺς τέσσερες τοίχους τοῦ σπιτιοῦ του περιμένοντας τὸ τέλος ;

"Ο Ιωάννης Καλιτσουνάκης γεννήθηκε τὸ 1878 στὰ Χανιά και ἐκεῖ ἐδιδάχθηκε τὰ ἐγκύκλια γράμματα. Ἐφοίτησε ἔπειτα στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κοντά σὲ διακεκριμένους διδασκάλους, τὸν Κόντο, τὸν Βάση, τὸν Χατζιδάκι, τὸν Λάμπρο, τὸν Νικόλαο Πολίτη και ἄλλους, ποὺ ἡ διδασκαλία και τὸ ἔργο τους ἐφάπτισαν τὸν δρόμο τῆς ζωῆς του. Μετά τὴν ἀποφοίτησή του γύρισε στὴν πατρίδα του (1901) και ἐδίδαξε στὸ ἔλληνικό σχολεῖο Χανίων. Πολὺ σύντομα δῆμος, τὸν ἐπόμενο κιόλα χρόνο, παρουσιάσθηκε στὸν φιλομαθῆ νέο μιὰ λαμπρὴ εὐκαιρία γιὰ μετεκπαίδευση στὸ ἔξωτερικό. Η Κρητικὴ Πολιτεία, ποὺ χρειαζόταν συγκροτημένα στελέχη γιὰ νὰ δργανώσῃ τὴν παιδεία τοῦ αὐτονομημένου λίγο πρωτύτερα νησιοῦ, ἀποφάσισε νὰ στείλῃ στὴν Γερμανία δύο ὑποτρόφους της νὰ σπουδάσουν φιλοσοφία και παιδαγωγική. Στὸν σχετικὸ διαγωνισμὸ πέτυχε ὁ Καλιτσουνάκης μαζὶ μὲ τὸν ἀείμνηστο συμπολίτη του Δημήτριο Γεωργακάκη. Ἐφυγε τότε στὴν Γερμανία και παρακολούθησε ἐκεῖ ἐπὶ δύο χρόνια, στὴν Ιένα πρῶτα και στὸ Βερολίνο ἔπειτα, τὶς παραδόσεις διαπρεπῶν ἐκπροσώπων τῶν κλάδων τοῦ προγράμματος τῆς ὑποτροφίας του, ἄλλα συγχρόνως και ἄλλων σπου-

δαίων καθηγητῶν τῆς κλυτοτεκνής φιλολογίας καὶ τῆς γλωσσολογίας. Ἀπὸ τὴν μετεκπαίδευση γύρισε στὴν ιδιαιτερη πατρίδα του τὸ 1904 καὶ συνέχισε τὸ διδακτικό του ἔργο σὲ ἀνώτερα τώρα σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Δὲν ἔμεινε ὅμως ἐκεῖ πολὺ. Δύο χρόνια ἡργότερα, τὸ 1906, ἐπέτυχε νὰ τοῦ ἀνατεθῇ ἡ διδασκαλία στὴν ἔδρα τῆς νεοελληνικῆς τοῦ Φροντιστηρίου Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου, ποὺ εἶχε κενωθῆ μὲ τὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννη Μητσοτάκη. Στὴν θέση αὐτὴ ἐδίδαξε στὴν ἀρχὴ μὲ ἐντολή, ἔπειτα ὡς μόνιμος λέκτωρ καὶ ἀπὸ τὸ 1918 ὡς καθηγητής, ἐντεταλμένος παράλληλα ἀπὸ τὸ 1928 καὶ μὲ τὴν διδασκαλία τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς φιλολογίας στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ ιδίου Πανεπιστημίου. Τὸ Βερολίνο ὑπῆρξε ἡ ἀποκλειστικὴ ἔδρα τῆς ἀκαδημαϊκῆς του δραστηριότητας ὡς τὸ 1924. Τὴν χρονιά αὐτὴ διορίσθηκε τακτικὸς καθηγητής τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλολογίας στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἄλλα τόσο εἶχε πιά συνδεθῆ μὲ τὸ Βερολίνο, ὥστε καὶ μετὰ τὸν διορισμό του στὴν Ἀθήνα ἐξακολούθησε νὰ διατηρῇ καὶ τὴν θέση του ἐκεῖ ὡς τὸν τελευταίο πόλεμο, πράγμα ποὺ τὸν ἀνάγκαζε νὰ μοιράζῃ τὸν διδακτικὸν χρόνο στὰ δύο. Ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ἀποχώρησε τὸ 1948 μὲ τὸ δριο ἡλικίας. Δὲν σταμάτησε ὡστόσο τὸ διδακτικό του ἔργο. Τὸν ἐπόμενο χρόνο ἀνέλαβε στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ νεοϊδρυμένου μετὰ τὸν πόλεμο Ἐλευθέρου Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου τὴν διδασκαλία τῆς Βυζαντινῆς καὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας. Ἡ ίδια Σχολὴ τιμώντας τὴν διδακτική του προσφορά στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου τὸν ἐξέλεξε τὸ 1953 ἐπίτιμο καθηγητή της.

Ἡ ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα τοῦ Καλιτσουνάκη δὲν περιρίσθηκε στὴν πανεπιστημιακὴ διδασκαλία. Ἀπὸ τὸ 1926 ποὺ ἴδρυθηκε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑπῆρξε τακτικὸς μέλος τῆς ἀπὸ τὰ ἵδρυτικά καὶ ἐκεῖ ἐργάσθηκε μὲ μεγάλη ἀφοσίωση ὡς τὴν τελευταία στιγμὴ ὡς μέλος καὶ πρόεδρος τῶν διαιφόρων ἐπιτροπειῶν της, ὡς ἐπόπτης τῶν ἐκδόσεων τῆς Ἐλληνικῆς Βιβλιοθήκης, ὡς Πρόεδρος τοῦ σώματος τὸ 1947 καὶ ὡς γραμματεὺς ἐπὶ τῶν δημοσιευμάτων συνεχῶς ἀπὸ τὸ 1950 καὶ πέρα. Μὲ προθυμίᾳ πρόσφερε ἐξάλλου τίς ὑπηρεσίες του ὡς πρόεδρος καὶ σὲ ἄλλους ὀργανισμούς δημόσιους καὶ ιδιωτικούς ὥπως τὸ Γενικό Συμβούλιο τῶν Βιβλιοθηκῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ ὁ Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός.

Τὴν μακρὰ διδακτική του δραστηριότητα, ποὺ ἔπερασε τὸν μισὸ αἰώνα, καλύπτει ἐκτεταμένη συγγραφικὴ ἐργασία. Τὰ θέματα ποὺ τραβούσαν τὸ ἐνδιαφέρον του εἶναι ποικίλα καὶ ἀπλώνονται σὲ ὅλες τὶς περιόδους τοῦ ἐλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου, γιατὶ ἡ διπλὴ του εἰδικότητα ὡς πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου στὸ Βερολίνο καὶ στὴν Ἀθήνα τὸν ὑποχρέωντε νὰ παρακολουθῇ ἀπὸ κοντά τὴν ἔρευνα τόσο στὸ πεδίο τῶν μεσαιωνικῶν καὶ νεοελληνικῶν σπουδῶν ὅσο καὶ στὸ πεδίο τῆς κλασικῆς ἐλληνικῆς φιλολογίας καὶ τοῦ ἐδινε ἀφορμές νὰ συμβάλῃ καὶ ὁ ἰδιος στὴν πραγματική της μὲ μεγαλύτερες ἡ μικρότερες μελέτες. Ἀπὸ τίς μεγαλύτερες ἐργασίες του εἶναι ἡ δημοσιευμένη γερμανικά στὶς Ἀνακοινώσεις τοῦ Φροντιστηρίου τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν τοῦ Βερολίνου γιὰ τὰ «Μεσαιωνικά καὶ νεοελληνικά ἔρμηνεύματα στὸν Εὐστάθιο», ποὺ δυστυχῶς ἔμεινε ἀσυμπλήρωτη, καὶ ἡ διατριβὴ «Ἐπταδικαὶ ἔρευναι» γραμμένη στὴν ἀρχαία Ἐλληνική καὶ δημοσιευμένη στὴν «Ἀθηνᾶ». Στὴν ἀρχαία ἐλληνική γραμματεία ἀναφέρονται καὶ πολλές ἄλλες μελέτες του διπλοῦ «Ἡ παρὰ Πλάτωνι μνείᾳ τοῦ Ὁρφέως», «Ἴερὸς παρ» Ὁμήρῳ καὶ τοῖς μεθ' Ὁμηρον, «Ἡ πολιτικὴ τοῦ βασιλέως Φιλίππου καὶ οἱ ρήτορες Δημοσθένης καὶ Αἰσχίνης», «Πλουτάρχεια», «Ἡ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ φιλολογίᾳ ψυχομαντεία τῶν ἀποθηνησκόντων», τὰ ἄρθρα γιὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνική γραμματολογία, γιὰ τὸν Ὅμηρο, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Σοφοκλῆ στὴν Μεγάλη Ἐλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία

και γιά τὸν Δημοσθένη καὶ τὸν Εὐριπίδη στὸ Ἑγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ τοῦ «Ἡλίου» καὶ ἄλλα. Ἡ ἐνημερότητά του στὴν ἱστορία τῆς ἑρευνας στὸν κλάδο τῆς κλασικῆς φιλολογίας τόσο στὴν Δύση ὅσο καὶ στὸν τόπο μας ἡταν μοναδική. Δείγματά της ἄριστα ἔχομε τὸν ἐναρκτήριο λόγο του στὴν ἔδρα τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν «Ἄι μεταλλαγαὶ τοῦ σκοποῦ τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας κατὰ τὴν τελευταίαν ἐκατονταετηρία» (1926), τὴν μελέτη του «Ἡ ἀναβίωσις τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι» (1958), καὶ τὶς νεκρολογίες του γιὰ τὸν Wilamowitz (1932) καὶ τὸν Jaeger (1961) τοὺς δύο μεγάλους Γερμανοὺς φιλολόγους, μὲ τοὺς δποίους τὸν εἶχε καὶ προσωπικὰ συνδέσει ἡ ζωὴ του στὸ Βερολίνο. Ἀπὸ τὴν ἀπασχόληση του μὲ τὴν μεσαιωνικὴ γραμματεία ἀναφέρομε τὶς μελέτες «Τὸ μεσαιωνικὸ ποίημα Περὶ ξενιτείας», «Νύξεις περὶ τῶν προδρομικῶν ποιημάτων» κ.ἄ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ζωὴ καὶ ἡ δράση τῶν Ἑλλήνων ἀνθρωπιστῶν τῆς Ἀναγεννήσεως εἶχαν ἐλκύσει τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ μᾶς ἀφησε στὸν τομέα αὐτὸν ἓνα ἀξιόλογο ἄρθρο γιὰ τὸν Μάρκο Μουσούρο στὴν Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἑγκυκλοπαιδείᾳ καὶ τὴν ἔξαρτη μονογραφίᾳ «Ματθαῖος Δεβαρῆς καὶ τὸ ἐν Ρώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον» στὴν Ἀθηνᾶ. Τὴν διδασκαλία του ἔξαλλου τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας στὸ Φροντιστήριο τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν τοῦ Βερολίνου προορίζονταν νὰ ἔξυπηρετήσουν δύο γραμματικὰ ἔργα του, ἕνα γιὰ τὴν καθαρεύουσα καὶ ἕνα γιὰ τὴν δημοτική, ποὺ τυπώθηκαν στὴν συλλογὴ Göschen καὶ εἶναι πάντα πολὺ χρήσιμα γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς γλώσσας μας ἀπὸ τοὺς ξένους, ἡ Grammatik der neugriechischen Schriftspache (1927) καὶ ἡ ἀναθεώρηση τῆς Grammatik der neugriechischen Volksspache τοῦ Thumb (1928, καὶ σὲ νέα ἔκδοση μὲ πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἑρευνα τῆς νέας Ἑλληνικῆς τὸ 1961).

Σημαντικὴ λοιπὸν στάθμηκε ἡ δράση τοῦ Ἰωάννη Καλίτσουνάκη καὶ ἡ διδακτικὴ καὶ ἡ συγγραφικὴ. Ἀλλὰ μὲ τὴν παραπάνω ἀδρομερῆ σκιαγραφία τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του δὲν ἔχαντείται ἡ προσφορά του. Γιὰ νὰ συμπληρωθῇ ἡ εἰκόνα χρειάζεται νὰ προσθέσωμε καὶ κάτι ἄλλο ποὺ δὲν εἶναι λιγότερο σημαντικό: ὅτι δισοφός ποὺ θρηνοῦμε ξεχώριζε καὶ ὡς ὑπεύθυνη προσωπικότητα. Ἡ μακρὰ παραμονὴ του στὸ ἔξωτερικὸ καὶ ἡ συνεχῆς ἀναστροφὴ μὲ τοὺς ξένους ἀκαδημαϊκοὺς διδασκάλους εἶχαν ἐνισχύσει τὴν σωφροσύνη καὶ τὴν νηφαλιότητα, μὲ τὶς δποίες τὸν εἶχε προικίσει ἡ φύση, καὶ τὸν ἔκαναν νὰ βλέπετ τὰ Ἑλληνικά πρόσωπα καὶ πράγματα *sine ira et studio*. Γι' αὐτὸ καὶ ὅσο ἔζησε ἀνάμεσά μας δὲν ἄφηνε τὴν σκέψη του νὰ τὴν θολώνη καμιά προκατάληψη καὶ ἔμενε σταθερὰ ξένος πρὸς τὴν μισαλλοδοξία καὶ τοὺς φανατισμοὺς ποὺ κατατρύχουν τὴν πνευματική ζωὴ τοῦ ἔθνους μας καὶ ἀνακόπτουν τὴν δημαλή της πορεία πρὸς τὰ ἐμπρός. Στὴν κρίση του ἀπέναντι τῶν ἄλλων ἀπέφευγε συστηματικὰ νὰ εἶναι μονομερής καὶ ἡταν πρόθυμος νὰ ἀναγνωρίζῃ τὸ καλὸ δποὶ καὶ ὅσο τὸ ἔβρισκε καὶ νὰ παραστέκεται στοὺς νεώτερους ἐπιστήμονες ποὺ θεωροῦντες ἀξιούς καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν ἐπιδοκίμαζε ἀπόλυτα τοὺς λόγους ἡ τὶς ἐνέργειές των. Μπορεῖ βέβαια ἡ μετριοπάθειά του νὰ μὴν εἶχε πάντοτε ἀπήχηση. Ἀλλὰ ἡ παρουσία του στοὺς δργανισμοὺς δποὶ μετεῖχε ἀποτελοῦσε μιὰ ἐγγύηση ὅτι ἀπὸ τὰ χειλὶ του θὰ ἀκουνταν σὲ κρίσιμα θέματα μιὰ φωνὴ ἀντικειμενικὴ καὶ ἀμερόληπτη. Ἐτσι ἡ ἀπώλεια του ἀφήνει στοὺς φιλολογικοὺς κύκλους τοῦ τόπου μας ἕνα ἀληθινὸ κενὸ δχι μόνο ἐπιστημονικό, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπινο.

Σ. Γ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΡΩΜΑΙΟΣ
(1874-1966)

Στις 6 Αύγουστου 1966 πέθανε στήν 'Αθήνα ό Κωνσταντίνος Α. Ρωμαίος, δόμοτιμος καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και μέλος της Ακαδημίας 'Αθηνών. Είχε ζήσει 92 χρόνια και ό θάνατος τὸν βρήκε σε βαθύτατα, άλλα φωτεινά γηρατσιά. "Οσο κι ἂν ἡ λογικὴ μᾶς ἔλεγε πώς ἐπρεπε νὰ περιμένουμε πιά μιὰ τέτοιαν ἀπώλεια, ἡ πάντοτε ζωτανὴ παρουσία του στὸν πνευματικὸ χῶρο μᾶς ἔκανε νὰ ξεχνοῦμε τὰ χρόνια του καὶ γι' αὐτὸ μᾶς αἰφνιδίασε ό θάνατος του μεγάλου δασκάλου, ποὺ ἤρθε γρήγορος καὶ ξαφνικὸς μέσα σε δύο μέρες.

'Αμέσως υστερα ἀπὸ τὴν κηδεία του εἶχαμε σκεφθῆ πώς καὶ χρέος ἦταν καὶ ἀνάγκη ώφελιμη νὰ παρουσιαστῇ σ' ἓνα ιδιαίτερο ἐπιμνημόσυνο τεῦχος τῆς «Νέας 'Εστίας» ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργο του. 'Ο Χρῆστος Καρούζος είχε ὑποσχεθῆ πώς θὰ ἔκανε τὴν ἀνάλυση τοῦ ἔργου καὶ περιμέναμε δῆλοι αὐτὴ τὴν παρουσίαση, ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε μιὰ συμβολὴ στὴν Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας. 'Η μοίρα δῶμας ἄλλα είχε γράψει· προτοῦ προλάβη νὰ πραγματώσῃ τὴν ὑπόσχεσή του, δὲ Καρούζος ἀκολούθησε τὸ δάσκαλο στὸν κόσμο τῆς σιωπῆς· σήμερα ἡ δρφάνια μας εἶναι διπλὴ καὶ ἀγιάτρευτη καὶ ἀσήκωτο μένει τὸ χρέος τῆς «ὑστεροφημίας» τῶν δύο μεγάλων.

«Είναι πολὺ σπάνιοι δοι συνδυάζουν ἀρετὴ καὶ ἐπιστήμη μὲν ἔναν τρόπο σταθερὸ καὶ ἀφιλονίκητο. 'Αν καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀνθρώπινες ἀξίες εἶναι συνυφασμένες καὶ ἀξεχώριστες, ἀληθινὴ ἐπιστήμη νὰ μὴ μπορῇ νὰ σταθῇ χωρὶς μόνιμη ἡθικὴ βάση, δῆμος συχνὰ συμβαίνει μιὰ ἐπιδεικτικὴ σοφία νὰ μένη ἀνεξέλεγκτη καὶ νὰ σκεπάζῃ μικρὴ ἡ μεγάλη ἡθικὴ χαλάρωση. 'Η ἐπιφανειακὴ προκοπὴ καὶ δεξιότητα είναι πράγματα προσιτά καὶ εὐκολονόητα γιὰ τὸν πολὺ κόσμο κι ἔτσι ὁ καθένας, σὰν δὲν ἔχει ἀρκετὸ καιρό, κρίνει πάντα βιαστικὰ καὶ ἐπιπόλαια. 'Αλλ' δοι ἔτυχε νὰ παρακολουθήσουν ἀπὸ κοντά τὸν Παπαδάκη ἀνακάλυπταν μέσα του τὸν ἴδιον πάντοτε ἀλύγιστον ἡθικὸ χαρακτήρα, συντροφευμένον μὲ καθαρότατη σκέψη κι ἔξαιρετικὴ ἐπιστημονικὴ μόρφωση».

Ἐτσι ἀρχιζε τὴν νεκρολογία τοῦ καλοῦ του φίλου, τοῦ Νικ. Γ. Παπαδάκη ὁ Κ. Α. Ρωμαίος πρὶν ἀπὸ εἴκοσι χρόνια. Καὶ μιὰ τέτοια κρίση μπορεῖ νὰ σταθῇ ὥραια στὴν ἀρχῇ καὶ τῆς νεκρολογίας του ἴδιου. Γιατὶ πρῶτα καὶ κύρια δὲ Ρωμαίος ὑπῆρξε δὲ ἀκέραιος πνευματικὸς ἄνθρωπος, ποὺ σημαίνει μιὰ ὑψηλὴ καὶ ἀσυμβίβαστη ἡθικὴ προσωπικότητα ποὺ μάχεται πάντα γιὰ τὴν ἀλήθεια, τὴν ἀρετή, τὴν διμορφιά.

Γεννήθηκε τὸ 1874 στὰ Βούρβουρα (ή «στοῦ Βούρβουρα», δῆπος πίστευε ὁ ίδιος) τῆς Κυνουρίας, καὶ ἀφοῦ τελείωσε τὶς γυμνασιακές του σπουδές στὴν πατρική του γῆ, σπούδασε φιλολογία στὸ Πανεπιστήμιο τῆς 'Αθηνᾶς, καὶ ἀργότερα ἀρχαιολογία στὴ Γερμανία, δῆμο πολλὰ ὀφελήθηκε ἀπὸ τοὺς μεγάλους δασκάλους του A. Furtwängler, A. Kalkmann καὶ G. Loeschcke. 'Υπηρέτησε ἀρχικὰ στὴ Μέση Ἐκπαίδευση (1897-1901, 1906-1908), υστερα στὴν Ἀρχαιολογικὴ 'Υπηρεσία (1908-1928) καὶ ἀπὸ τὸ 1928 ως τὸ 1940 δίδαξε Ιστορία τῆς 'Αρχαίας Τέχνης στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης, ως τακτικὸς καθηγητής τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Τὸ 1945 ή 'Ακαδημία 'Αθηνῶν τὸν ἔξελεξε μέλος τῆς καὶ τὸ 1956 Πρόεδρό της. Τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Lyon τὸν είχε τιμήσει μὲ τὸν τίτλο τοῦ ἐπιτίμου διδάκτορος καὶ τὸ Γερμανικὸ 'Αρχαιολογικὸ 'Ινστιτοῦτο μὲ τὴν ἐκλογή του ως τακτικοῦ

μέλους του. Απλή και εξωτερικά άκυμαντη στάθηκε ή ζωή του μιά ίσχυρή οικογενειακή ταραχή, που τὸν ύποχρέωσε νὰ μείνη χωρὶς οἰκογένεια, τὴν ἀντιμετώπισε μὲ γενναιότητα καὶ μὲ τὸ θάρρος ποὺ ἀντλοῦσε ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς. Μὲ τὸ ἴδιο θάρρος καὶ ὑπομονὴ ἀντιμετώπισε καὶ ὅλες τὶς σωματικὲς ἀσθένειες ποὺ τὸν βασάνισαν, μάλιστα στὰ τελευταῖα χρόνια του.

"Οποιος ρίξῃ μιὰ ματιὰ στὸν κατάλογο τῶν ἐργασιῶν του θὰ δῆ πῶς αὐτὲς δὲν περιορίζονται σὲ ἀρχαιολογικὰ μόνο θέματα: πάμπολλες εἶναι καὶ οἱ λαογραφικές του μελέτες, οἱ τοπογραφικές, οἱ θρησκειολογικές, καὶ ὅχι ἀσήμαντα τὰ δημοσιεύματά του ποὺ θίγουν γενικά πνευματικά προβλήματα. Θὰ ἡταν λάθος νὰ νομίσῃ κανεὶς πῶς αὐτὸς ἡταν σκόρπισμα, γιατὶ ἀκριβῶς ἔνα τέτοιο σκόρπισμα τὸ ἀντιπαθοῦσε φοβερά δὲ Ρωμαῖος. Καὶ δὲ θὰ καταλαβαίναμε σωστά καμιά του μελέτη, ἂν δὲν κατανοούσαμε τὸν πυρήνα ὅπονθε ξεκινοῦσαν ὅλες: τὸ πάθος του γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἕλληνες. Ἔνα τέτοιο πάθος, ἀληθινὸν καὶ γόνιμο, εἶχε ἀναμφίβολα τὶς πνευματικές καταβολές του στὴν εὑρωστή καὶ ἀξιοθάμαστη κίνηση τοῦ περασμένου αἰώνα, ποὺ δυνάμωνε ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ ἀναζητοῦσε τὶς πηγὲς τῆς ἐνότητας τοῦ ἔθνους. Μιὰ κίνηση ποὺ εἶχε στυλοβάτες ἔναν Παπαρρηγόπουλο, ἔναν Πολίτη καὶ ἔναν Χατζιδόκι, ἡταν φυσικὸν νὰ τινάξῃ τέτοια γερά βλαστάρια, σὰν τὸν Ρωμαῖο καὶ σὰν τὸν ἄλλο μεγάλο γέροντα ποὺ χάσαμε τὸν ἴδιο χρόνο, τὸν Κουγέα.

'Η μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς φάτιζε τὰ προβλήματα ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ δὲ ἐρευνητὴς τοῦ ἀρχαίου κόσμου: περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ή λαϊκὴ λατρεία γοήτευε τὸν Ρωμαῖο καὶ μὲ ἐπιμονὴ καὶ ἐπιτυχία ἔφτανε ἡ ἀναζήτησή του στὶς παμπάλαιες ρίζες τῆς, στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, κι ἀκόμα πιὸ βαθιά, στὴν ἐλληνικὴ προϊστορία, δένοντας ἔτσι ὅχι πιὰ τοὺς αἰώνες, ἀλλὰ τὶς χιλιετηρίδες τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας. Κλασικές εἶναι οἱ ἐργασίες του γιὰ τὰ «Ἀναστενάρια», γιὰ τοὺς «Καλικαντζάρους» καὶ γιὰ τὴ «Γριά, τὴν ἀρχαία μυθικὴ μορφή». Τὸ ἴδιο διεισδυτικὴ καὶ γεμάτη ἀπὸ δξεντατες παρατηρήσεις καὶ βαθιὰ γνώση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας εἶναι ἡ μελέτη του γιὰ τὸν «Θέρμιο Ἀπόλλωνα», διόπου ἀπορρίπτει τὶς εὐκολες ἐρμηνεῖες τῆς παραγωγῆς τῶν ἐπιθέτων εἴτε ἀπὸ θερμὲς πηγὲς εἴτε ἀπὸ τὸ «θέσμιος» καὶ τὸ ἀνάγει στὴν ἐσωτερικὴ καὶ οὐσιαστικὴ ἰδιότητα τοῦ θεοῦ, τὴ θερμότητα τῆς ζωῆς, δίνοντάς του ἔτσι ὅλο τὸ λατρευτικὸ βάθος καὶ ἀποκαθιστώντας τὴν «μανική» ὑπόσταση τοῦ θεοῦ.

'Ωστόσο κύριο ἔργο τοῦ Ρωμαίου στάθηκε ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης. Ἐκαμε ἀνασκαφὲς στὴν Ἀρκαδία, Λακωνία, Ἀκαρνανία, Αἰτωλία, Κέρκυρα καὶ Μακεδονία. Ὁμως ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἡταν ποτὲ γιὰ τὸν Ρωμαῖο αὐτοσκοπός, ἀλλὰ μονάχα τὸ μέσο γιὰ νὰ προχωρήσῃ στὴ μελέτη καὶ στὴ λύση τῶν προβλημάτων τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Γι' αὐτὸς δὲν ἔκανε τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ δὲ σταματοῦσε τὴ μελέτη τῶν εύρημάτων ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη ἐντυπωσιακὴ φάση τῆς ἀνασκαφῆς, ἀλλὰ μὲ ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονὴ ἐξακολουθῶντας τὴν ἀναζήτηση τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας καὶ τὴν δριστικὴ λύση τῶν προβλημάτων ποὺ ἔθετε ἡ ἀνασκαφή. Τὴν πιὸ χαρακτηριστικὴ —καὶ διδακτικὴ— περίπτωση αὐτῆς τῆς παραδειγματικῆς ἐπιμονῆς μᾶς τὴ δίνει μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖς δημοσιεύσεις του στὴν «Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδω» τοῦ 1957 (1961), σ. 114-163, μὲ τίτλο: «Ἴερὸν Ἀθηνᾶς Σωτείριας καὶ Ποσειδῶνος κατὰ τὴν Ἀρκαδικὴν Ἀσέαν». Τὴν πρώτη τῳ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν δωρικὸ ναὸ τοῦ δου αἱ. τὴν ἔκαμε τὸ 1910, καὶ στὰ «Πρακτικὰ τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας» τοῦ χρόνου ἐκείνου (σ. 275-6) δημοσίευσε μιὰ σύντομη ἔκθεση. Ξαναγύρισε στὸν ἴδιο τόπο τὸ 1918 καὶ συνέχισε τὴν ἀνασκαφή. Τὸ 1942 ἔκαμε μιὰ βιοπτικὴ ἐπίσκεψη, καὶ

μόνο το 1957 και 1958 μπόρεσε να διάσκεψη της έρευνές του, πού τού επέτρεψαν να προχωρήση το 1961 στην όριστική και πυκνή, όπως δλες του οι μελέτες, έκθεση τῶν πορισμάτων του. Μισόν αιώνα δὲν ξέχασε τὴν Ἀρκαδικὴν Ἀσέα!

Αλλά και οἱ ἀνασκαφές του σὲ διάφορους τόπους είχαν πάντοτε μιὰ ἐσωτερική ἑνότητα, πού τοὺς τὴν ἔδινε τὸ κοινὸν πρόβλημα ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ Ρωμαῖος. Τὸ Θέρμο, ἡ Καλυδώνα και ἡ Κέρκυρα στάθηκαν γιὰ τὸν φωτισμένο ἀρχαιολόγο τρία μεγάλα σχολεῖα, όπου μελέτησε τὴ σοφὴ κεράμωση τῶν Ἑλληνικῶν κτιρίων και κατόρθωσε νὰ ἀναστήσῃ τὴ λαμπρὴ ἐπίστεψη τῶν ναῶν, βασισμένος στὰ ἀναρίθμητα καταφρονεμένα κομματάκια τῶν ἀρχαίων κεραμιδιῶν. Τὸ Θέρμο τὸ ἀγαπῶντες ίδιαίτερα, και στὶς ἔρευνές του, ποὺ ἀκολούθησαν τὶς παλαιότερες τοῦ Γ. Σωτηριάδη, χρωστοῦμε τὴ γνώση τῶν πολύτιμων γιὰ τὴ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς φάσεων τοῦ πρωϊμότατου αὐτοῦ ναῶν.

Σκιαγραφώντας τὴ ζωὴ και τὸ ἔργο ἐνὸς ἐπιστήμονα θὰ μπορούσαμε νὰ προχωρήσουμε, προσθέτοντας τὸν ἔναν ὑστερα ἀπὸ τὸν ἄλλο, τοὺς τομεῖς τῆς δραστηριότητάς του, τὰ διάφορα θέματα ποὺ τὸν ἀπασχόλησαν. Γιὰ τὸν Ρωμαῖο θὰ μποροῦνε κανεὶς νὰ προσθέσῃ πῶς και σ' ἔναν ἄλλο τομέα τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης, στὴν πλαστική, ἀφιέρωσε τὸ μέγιστο μέρος τῆς ζωῆς του. Θὰ ἦταν ὅμως λάθος μιὰ τέτοια παρατακτικὴ ἔκθεση. Ὁ Ρωμαῖος ἀφοσιώθηκε στὴν ἔρευνα τῆς Ἑλληνικῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας και τὴν εἰδὲ σάν ἔναν ἔνιασιο και ἀδιαίρετο σύνολο. Και τοῦτο ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὸ κορυφαῖο του ἐπίτευγμα. Μὲ ἀποκαλυπτικὴ ἐνόραση και συνθετικὴ δύναμη ἀπαράμιλλη κατόρθωσε νὰ δῃ τὴν «κοινὴ κορυφὴ» διόπου «συνύπτονται» ὅλα τὰ ἔργα τῆς τέχνης. Ἡ ἀδιάλειπτη ἀναστροφὴ του μὲ τὰ Ἑλληνικά ἔργα, ἡ ἀγάπη του γι' αὐτὰ και ἡ φωτισμένη του ἀπορία τὸν ὀδήγησαν «ἔξαιφνης» στὴ «θέαση» τῆς καθοδηγητικῆς ἰδέας τοῦ ἔλληνα τεχνίτη και τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης, κι ἀπὸ κεὶ στὴν ἐρμηνεία κάθε μορφῆς τέχνης. Γιὰ τὸν Ρωμαῖο τὸ μεγάλο μιστικὸ ποὺ κρύβουν ὅλα τὰ ἔργα τῆς τέχνης εἶναι ἡ κίνηση, ἡ ἀέναη ροή, ὁ παλμός τῆς ζωῆς ποὺ κλείνεται μέσα στὸν ὑλικὸ φορέα τοῦ ἔργου. Τὴν κίνηση αὐτὴ τὴ βρῆκε στὴν κεράμωση τῶν Ἑλληνικῶν κτιρίων και προπάντων στοὺς ἀρχαϊκοὺς κούρους, ποὺ τοὺς μελετοῦσε μὲ ἀγάπη και ἐπιμονὴ ὡς τὴν τελευταία στιγμὴ τῆς ζωῆς του, ἔχοντας πάντα στὸ νοῦ του νὰ διάσκεψη μιὰ συνολικὴ ἔργασία, ποὺ τὴν εἶχε ἀρχίσει, ἀλλὰ δὲν κατόρθωσε νὰ τὴν ἀποτελείσῃ προτοῦ τὸν ἐγκαταλείψουν οἱ δυνάμεις του. Μᾶς είναι ὡστόσο ἀρκετὸ τὸ δυνατὸ φῶς ποὺ ἔριξε μὲ τὶς δυὸ βασικὲς του μελέτες: «Die Kuroi von Sunion» (Antike Denkmäler, IV, 91-105, Berlin 1931) και «Κέραμοι τῆς Καλυδώνος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης», 1951. Ἀπορρίπτοντας τὴν παλιὰ και γενικὰ παραδεκτὴ θεωρία τοῦ Julius Lange γιὰ τὴ «μετωπικότητα» τὸν ἀρχαικῶν κούρων, δηλαδὴ τὴν ἀπόλυτη και μαθηματικὰ στατικὴ ἀκίνησία τους, ἔδειξε μὲ τρόπο ἀναμφισβήτητο και μὲ λεπτομερέστατες μετρήσεις, σχέδια και φωτογραφίες, ὅτι τὰ ἀρχαϊκὰ αὐτὰ ἀγάλματα παρουσιάζουν ἀναρίθμητες ἀσυμμετρίες και ἀποκλίσεις ἀπὸ τοὺς κάθετους και ὄριζόντιους ἄξονες, οἱ ὅποιες τείνουν πάντα σὲ μιὰ ὄρισμένη κατεύθυνση και πηγάζουν ἀπὸ τὴν πρόθεση τοῦ τεχνίτη νὰ ἐκφράσῃ μιὰ κίνηση τοῦ κούρου πρὸς ἔνα συγκεκριμένο σημεῖο. Ἡ κίνηση ὅμως αὐτὴ εἶναι ἀδιόρατη, δὲν μπορεῖ νὰ γίνη ἀμέσως ἀντιληπτή, εἶναι «λανθάνουσσα», ὅπως εὔστοχα τὴν ὀνόμασε ὁ Ρωμαῖος. Ὁ ἀρχαικὸς κούρος παριστάνει τὸν νέο νὰ στέκεται, ἀλλὰ τὴν ἴδια στιγμὴ και νὰ κινῆται, γιὰ νὰ ἔρθῃ σὲ σχέση μὲ τὸν ἄλλο κόσμο. Αὐτὸ τὸ πετυχαίνει ὁ τεχνίτης μὲ τὴν κρυφὴ αὐτὴ κίνηση, ποὺ δικαιώνει τὸν Ἡρακλείτειο λόγο: «Ἀρμονίη γύρο ἀφανῆς φυνερῆς κρέσσων ἐν ἡ τὰς διαφορὰς και τὰς ἐτερότητας ὁ μίσγων θεός ἔκρυψε και κατέδυσε».

Τὴν Ἰδια τούτη ἀρχὴ τῆς «λανθάνουσας κίνησης», ποὺ ἐμψυχώνει τὰ ἔργα τῶν ὀπτικῶν τεχνῶν, θεωρεῖ βασική γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν περίφημων ἀποκλισεών, καμπυλοτήτων κλπ. τοῦ Παρθενώνα κυρίως καὶ δλων σχεδόν τῶν Ἑλληνικῶν κτιρίων. Ἀρνεῖται δὲ Ρωμαῖος τὴν μηχανιστικὴν ἐρμηνείαν τῶν διορθώσεων τῆς ὀπτικῆς ἀπάτης, ποὺ προσπαθοῦσε νὰ δώσῃ ἀπάντηση στὶς ἀσύλληπτες λεπτότητες τοῦ Παρθενώνα μὲ τρόπο ἐντελῶς ἔξωτερικό, καὶ μᾶς προσφέρει μιὰ οὐσιαστικά πνευματικὴ καὶ τελικά ὑψηλότατη διείσδυση μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἔργου. Μὲ κάποια μελαγχολία σκεφτόμαστε οἱ «Ἐλληνες ἀρχαιολόγοι πῶς οἱ ὁριστικὲς αὐτές κατακτήσεις στὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης δὲν ἔγιναν ὅσο τοὺς ἄξιζε γνωστές καὶ δὲ βοήθησαν δλους τοὺς ἐρευνητὲς στὸ δρόμο τους. Καὶ εἶναι καιρὸς νὰ τὸ ποῦμε πῶς μερικὲς ἔνες βιβλιοκρισίες γιὰ τοὺς «Κεράμους τῆς Καλυδόνος» δὲν κατόρθωσαν νὰ κατανοήσουν οὔτε τὸ ἐλάχιστο ἀπὸ τὴν μεγάλη προσφορὰ τοῦ ἔργου, γιατὶ φαίνεται πῶς ἡ γοητεία τῶν γνώσεων ἔχει ἐπηρεάσει τόσο τὴ γενιά μας, ὥστε νὰ τῆς εἶναι ὀδύνατο νὰ ὀδεύσῃ πρὸς τὴ γνώση, ποὺ σημαίνει τὴν ἀληθινὴν πνευματικὴν ζωὴν.

Εἶναι ὀδύνατο ν' ἀναφερθῇ κανεὶς ἐστω καὶ στὶς πιὸ σπουδαῖες ἐργασίες τοῦ Ρωμαίου. «Οταν τὸ 1955 δημοσιεύτηκαν μὲ πρωτοβουλίᾳ μιᾶς ὁμάδας φιλων καὶ μαθητῶν του τὰ «Μικρά Μελετήματά» του, ὅπου βρίσκει κανεὶς καὶ τὴν ὡς τότε βιβλιογραφία τῶν ἔργων του, αὐτά ἔφταναν τὰ 141. Ἀπὸ τότε πρόσθεσε ἄλλα 10 τουλάχιστον δημοσιεύματα, ἀνάμεσα στὰ ὅποια τὰ «Τοπογραφικά τῆς Φραγκοκρατίας» (Πελοπονησιακά 2 [1957] 1-26) καὶ τὶς «Καρυάτιδες» (Πελοπονησιακά 3-4 [1960] 376-395), μελέτες ποὺ μαρτυροῦν πόσο στέρεα καὶ φωτεινὴ ἔμεινε ἡ σκέψη του καὶ πόσο ἐπίμονη καὶ μεθοδικὴ στάθηκε ἡ ἐρευνητικὴ του διάθεση ὡς τὰ βαθιὰ γεράματά του.

«Οπως ἡ ἀδυναμία τῶν ματιῶν του δὲν ἔγινε ποτὲ ἐμπόδιο στὴν δξύτατη δραστηριότητα τῶν ἔργων τῆς τέχνης, ἔτσι ἡ ἔλλειψη εὐφράδειας δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ ἀναδειχτῇ ἔνας μοναδικὸς πανεπιστημιακὸς δάσκαλος. Τὰ μαθήματά του τὰ θυμοῦνται ἀκόμα μὲ θαυμαστὸ δχι μονάχα ὅσοι ἀπὸ τοὺς μαθητές του ἀσχολήθηκαν ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἀρχαιολογία, ἀλλὰ δλοι ὅσοι εὐτύχησαν νὰ τὸν ἀκούσουν. Ἀπλή, καὶ καθαρὴ στὴ διατύπωση, μὲ ἥρεμο πάθος καὶ ἀμέτρητο βάθος, μὲ ζωντάνια καὶ παραστατικότητα, πειστικὴ καὶ ὑποβλητικὴ ἡταν πάντα ἡ διδασκαλία του, ποὺ ἀνοιγε τὰ μάτια καὶ τὸ νοῦ τοῦ νέου, τοῦ κέντριζε τὶς ἔμφυτες δυνάμεις καὶ τὸν καθοδηγοῦντο στὴν ἐνεργητικὴ καὶ γόνιμη γνωριμία μὲ τὸν ἀρχαῖο καὶ τὸν νέο Ἑλληνικὸ κόσμο, μὲ δλον τὸν Ἑλληνισμό. Γιατὶ πέρα καὶ πάνω ἀπ' δλα, ἔνυς ἡταν δὲ ἔρωτας τοῦ Ρωμαίου: ἡ «Ἐλλάδα καὶ τὰ Ἐλληνικά. Ὁ τόπος καὶ οἱ ἀνθρώποι καὶ τὰ δημιουργήματά τους, δλα τὰ δημιουργήματά τους, τοῦ μααλοῦ καὶ τοῦ χεριοῦ τους, τὰ σπίτια καὶ τ' ἀγάλματα καὶ τ' ἀγγεῖα, τὰ τραγούδια καὶ τὰ παραμύθια καὶ οἱ παραδόσεις. Ἡ ἀγάπη του αὐτῆ τὸν ὁδηγησε στὴν τελευταία μόνιμη πίστη του πῶς δὲν εἶναι σωστὸ νὰ δονομάζουμε «προελληνες» τοὺς κατοίκους τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὴν κάθοδο τῶν πράτων ἴνδοευρωπαίων, γιατὶ, ἔλεγε, ἡ γῆ εἶναι ποὺ καθορίζει τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἡ γῆ αὐτὴ ἔχει μιὰν ἀδιάκοπη λαμπρὴ ἱστορία, μιὰ ἴστορία ποὺ δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ τὴν δονομάζουμε Ἑλληνική, ἀπὸ τὴν πρώτη ἀρχὴ τῆς ὡς σήμερα.

MAN. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΡΟΥΖΟΣ
(1900-1967)

«Οι Έλληνες άρχαιοι λόγοι δέν ήμασταν ποτὲ ατυχοί. Οι τρεῖς τελευταῖς γενιές είχαν ή καθεμιά έναν αξιον δόηγό. 'Ο Χρήστος Τσούντας θά μείνη γιά πάντα ό μεγάλος δάσκαλος της έλληνικής άρχαιοι λογίας. 'Ο Κωνσταντίνος Ρωμαίος, αξιος συνεχιστής της παράδοσης έκεινου, προχώρησε άκομα παραπέρα μὲ τὴν ίδια σεμνή ἀφοσίωση στὸ ἔργο του, τῇ στοχαστική ἀναζήτηση τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τῶν σιωπηλῶν λειψάνων, τὴν εὐαίσθητη ἀνάλυση τῶν καλλιτεχνικῶν τους μυστικῶν. Καὶ οἱ δυὸς ἀναπαύονται τώρα στὴ γῆ ποὺ ἀνασκάψαν μὲ ἀγάπη καὶ ζῆλο. Μποροῦν νὰ είναι ήσυχοι καὶ περήφανοι, γιατὶ τῇ σκυτάλῃ τὴν παραδῶσαν σὲ χέρια τὸ ίδιο αξια. Μαθητής ἄμεσος τοῦ πρώτου στὰ φοιτητικά θρανία, πνευματικός μονάχος, ἀλλὰ τὸ ίδιο ἄμεσος καὶ ἀγαπημένος τοῦ δεύτερου, στέκεται ἀνάμεσά μας ὁ Χρήστος Καρούζος».

Αὐτά ἔγραφα στὶς 28 Ιανουαρίου 1967 παρουσιάζοντας τὴν τελευταία μελέτη τοῦ Καρούζου, τὸ «Τηλαυγές Μνῆμα». «Ποιός μποροῦσε νὰ πιστέψῃ πώς τὸ 'Τηλαυγές Μνῆμα' ποὺ μᾶς χάρισε θά ήταν τὸ στερνό του ἀριστούργημα;» Αὐτή είναι μιὰ φράση ποὺ βγήκε τὴν πρώτη στιγμὴ τῆς ἀγγελίας τοῦ θανάτου του στὶς 30 Μαρτίου τοῦ ίδιου χρόνου. Ξαναδιαβάζω τὸ σύντομο σημείωμα ποὺ μοῦ γέννησε ἐκείνη ἡ κακιά ὥρα καὶ βρίσκω πόσο ἀντικειμενικές ήταν οἱ ἀδύρμητες ἐκείνες κρίσεις: «Οσο εἴχαμε κοντά μας τὸν Χρήστο Καρούζο ἀντλούσαμε δύναμη καὶ πίστη, εἴχαμε μέτρο νὰ μετρήσουμε τὰ ἔργα μας, εἴχαμε φῶς νὰ πορευτοῦμε, εἴχαμε δάσκαλο νὰ μᾶς δείξῃ τὸ δρόμο». Ή χρονική ἀπόσταση μᾶς κάνει νὰ διαπιστώνουμε, πιὸ ψυχραίμα τώρα, τὴν ἀνεκτίμητη ἀπώλεια, νὰ αἰσθανόμαστε μέσα στὶς ἀραιωμένες τάξεις τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων τὸ δύσυνηρό κενό».

Ο Χρήστος Καρούζος γεννήθηκε τὸ 1900 στὴν Ἀμφισσα. Σπούδασε φιλολογία καὶ ἀρχαιολογία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ στὰ Πανεπιστήμια τοῦ Βερολίνου καὶ τοῦ Μονάχου. Νεώτατος (1919) διορίστηκε Ἐπιμελητής ἀρχαιοτήτων καὶ σύντομα (1925) ἔγινε Ἐφόρος ἀρχαιοτήτων. Τὸ 1942 πῆρε τὸ βαθμὸ τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων καὶ ἀνέλαβε τὴ γενικὴ διεύθυνση τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Τὸ 1955 ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸν ἔξελεξε μέλος της. Τὸ 1964, ὑστερα ἀπὸ 45 χρόνια ἀδιάκοπης ἐργασίας στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσίᾳ, ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴ δημόσια ὑπηρεσία, ἐξακολούθησε δύμας νὰ προσφέρῃ τὶς ὑπηρεσίες του — χωρὶς καμιά ὑλικὴ ἀπολαβὴ — στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολ. Μουσεῖο. Πολλὰ ξένα ἐπιστημονικά ίδρυματα, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἔξοχη ἐπιστημονική του ἐργασία, τὸν ἐτίμησαν μὲ ἀνώτατες διακρίσεις. Ή Βαναρικὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν τὸν είχε ἐκλέξει ἀντεπιστέλλον μέλος της, τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βασιλείας τὸν είχε ἀνακηρύξει ἐπίτιμο διδάκτορα, καὶ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ Βερολίνου, τὸ Αὐστριακὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Βιέννης καὶ ἡ Ἐταιρεία γιὰ τὴν προαγωγὴ τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Λονδίνου τὸν είχαν ἐκλέξει τακτικὸ μέλος τους.

Ο Καρούζος ήταν δὲ πρώτος Ἑλληνας ἀρχαιολόγος ποὺ θεληματικὰ στερήθηκε τὶς χαρὲς τῆς ἀνασκαφῆς καὶ δὲ γητεύτηκε ἀπὸ τὸ θάμπωμα τῶν νέων εὑρημάτων. Ἀρχίζοντας τὴ στερνή του δημοσίευση γράφει: «Τὴ θυμοῦνται καλὰ (τὴν παλιὰ αὐλὴ τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου) καὶ οἱ κάπως νεώτεροι, Ἑλληνες καὶ ξένοι, ποὺ ξεκινοῦσαν νὰ γίνουν ἀρχαιολόγοι κατὰ τὰ 1920-1930 (χρόνια ποὺ δὲν τὰ είχε χτυπήσει ἀκόμα η μανία γιὰ δόλο νέα εὑρήματα καὶ γι' αὐτὸ ἀνανέωσαν κατάβαθμο

τὴν ἐπιστήμη»). 'Η οὐσία καὶ τὸ βάθος, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ διάρκεια, τὸ γνήσιο καὶ τὸ τέλειο στάθικαν ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς οἱ πνευματικοὶ στόχοι τοῦ Καρούζου, ποὺ καθόρισαν δῆλη του τὴ ζωὴ καὶ τὴν προσανατόλισαν πρὸς τὰ ὑψηλότατα ἐπίπεδα, δῆπου κινήθηκε. Καὶ κατόρθωσε, σκοπεύοντας πάντα τὸ ἄριστο, ν' ἀποφύγη τὴν εὐκολία τοῦ γραπτοῦ λόγου, ποὺ ὁδηγεῖ συχνά σὲ μιὰ πληθωρικὴ καὶ ὀνώριμη πολυγραφία, χωρὶς νὰ κινδυνέψῃ νὰ φτάσῃ στὸ ἄλλο ἄκρο. Οἱ ἐργασίες του δὲν εἶναι πάρα πολλές, ἀλλὰ δὲν εἶναι λίγες· εἶναι τόσες, δῆσες κατόρθωνε νὰ γράψῃ ἐλέγγοντάς τες σὲ δῆλα τὰ σημεῖα: στὴν ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια καὶ πληρότητα, στὴ φραστικὴ τελειότητα καὶ εὐλυγισία. Τὰ κείμενα τοῦ Καρούζου ἀποτελοῦν ὑπόδειγμα ἐπιστημονικῆς εὐσυνειδησίας, πνευματικῆς ἐγρήγορσης, αἰσθαντικῆς ὅρασης καὶ γλωσσικῆς ἀρτιότητας.

Νεώτατος δημοσίευσε τὴ μελέτη του γιὰ τὸ «Ἀμφιάρειο τοῦ Ὦρωποῦ» (1923) καὶ δ δόηγός του μὲ τίτλο «Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας» (1935) παραμένει πάντοτε πολύτιμος γιὰ τοὺς ἐρευνητές τῆς Βοιωτικῆς πλαστικῆς. 'Η πρώτη του δημοσίευση τοῦ λαμπροῦ χάλκινου Ποσειδῶνα τοῦ Ἀρτεμισίου (Ἄρχαιολ. Δελτίον 13, 1930-31). "Εχοντας ἀφομοιώσει σωστὰ τὰ διδάγματα τοῦ μεγάλου δασκάλου του Ernst Buschor, προικισμένος μὲ ἔμφυτη εὐαισθησίᾳ πλούτισμένη μὲ τὴν ἔντονη καλλιέργεια ποὺ τοῦ ἔδωσαν οἱ γόνιμες σπουδές καὶ ἡ ἀμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐλληνικὴ τέχνη, στάθηκε ἰκανὸς σὲ ἡλικία 30 χρόνων νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ ἔρμηνεύσῃ τὸ πνεῦμα τοῦ θαυμαστοῦ ἀντοῦ δημιουργήματος τοῦ ἀντηροῦ ρυθμοῦ. Δὲν εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο στὴν ίστορία τῆς τέχνης, ἡ πρώτη παρουσίαση ἐνὸς καινούργιου ἔργου ν' ἀποτελῇ καὶ τὴν καλύτερη μελέτη του καὶ νὰ δίνη ὁριστικὴ ἀπάντηση στὰ πολλὰ περίπλοκα προβλήματα ποὺ αὐτὸ θέτει. Κι δημοσὶ ὡς «Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου» τοῦ Καρούζου ὅχι μόνο ἔρμηνεύσει σωστὰ τὴν ταυτότητα τοῦ ἔργου, ποὺ ἔγινε γενικὰ παραδεκτὴ παρὰ τὶς πολλές ἀντιρρήσεις ποὺ διατυπώθηκαν στὶς ἀρχές (Ζεύς, ἀθλητῆς), ὅχι μονάχα καθόρισε μὲ εὔστοχη ἀκρίβεια τὴ χρονολογία του, ἀλλὰ προπάντων ἀναλύοντας μὲ ἔξαιρετο τρόπο τὶς πλαστικές του ἀρετὲς καὶ τὶς τεχνοτροπικές του ἴδιομορφίες μᾶς ὑπέδειξε τὸ ἐργαστήριο καὶ τὸν τεχνίτη στὸν διποίον πιθανότατα πρέπει ν' ἀποδοθῇ· καὶ τὴν ἀπόδοση τούτη τὴν ἀποδεχόμαστε σχεδὸν δῆλοι οἱ ίστορικοὶ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης.

Σὲ λίγα χρόνια (1937) δημοσιεύεται στὸ Jahrbuch τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου μιὰ νέα μελέτη τοῦ Καρούζου μὲ τίτλο «Eine Naxische Amphora», ποὺ δείχνει πῶς δ ἵστορικὸς τῆς τέχνης μπορεῖ νὰ κινήται μὲ τὴν ίδια ἀνεση τόσο στὸ χῶρο τῆς πλαστικῆς, ὅσο καὶ στὸ χῶρο τῆς ἀγγειογραφίας. 'Η γνωριμία του μὲ τὰ δημιουργήματα τῶν Κυκλαδῶν, ὅπου είχε παραμείνει ὡς Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων, εἶναι βαθιά καὶ οὐσιαστική καὶ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ προχωρῇ μὲ ἀσφάλεια στὴν ἔρμηνεία τους. Μὲ δξύτητα καθορίζει τὰ γνωρίσματα τῆς ἰδιαίτερης τεχνικῆς καὶ τέχνης τοῦ ναξιώτικου ἐργαστηρίου, ποὺ στάθηκε στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια ἔνα ἀπὸ τὰ πιὸ δημιουργικὰ τόσο στὰ κεραμεικά, ὅσο καὶ στὰ πλαστικὰ ἔργα.

'Η ἐπαφὴ του μὲ τὸν κυκλαδικὸ κόσμο θὰ φανῆ γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ τὸ 1951 ὅταν δημοσιεύεται ἡ ἐργασία του γιὰ τὸ «Δίσκο τῆς Μήλου», στὸν τόμο τοῦ Journal of Hellenic Studies τὸν ἀφιερωμένο στὸν John D. Beazley. Τὸ μοναδικὸ αὐτὸ ἔργο, μὲ τὴν ἀπαράμιλλη ἀνάγλυφη κεφαλὴ τῆς Ἀφροδίτης, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὸν Καρούζο νὰ προχωρήσῃ σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ πυκνές καὶ αἰσθητικὲς μελέτες γιὰ τὸν ἀντηρὸ ρυθμὸ στὸν κυκλαδικὸ κόσμο καὶ νὰ συμπληρώσῃ δῆσα εἰχε πῆ στὸν «Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου». Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ἔνα ἔργο ποὺ δημοσιεύει ἀπλώνει δῆλοένα τὸν κύκλο τῆς ἀναζήτησης, γιὰ νὰ συλ-

λάβη τὸ νόημα καὶ τὰ καλλιτεχνικὰ μηνύματα τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀποτελεῖ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν κλασικῶν χρόνων.

Δέκα χρόνια μεσολαβοῦν ὡς τὴν ὥρα ποὺ θὰ κυκλοφορήσῃ Ἑλληνικὰ καὶ γερμανικὰ ἡ μελέτη του «Ἀριστόδικος», ποὺ ἔχει τὸν χαρακτηριστικὸν ὑπότιτλο: «Ἄπὸ τὴν ἴστορία τῆς ἀττικῆς πλαστικῆς τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων καὶ τοῦ ἐπιτυμβίου ἀγάλματος». Ὄτι τὸ ἔξαστο τοῦτο ἔργο, δ. Ἀριστόδικος, ποὺ ἀποτελεῖ, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Buschor, «τὴν κατάληξη καὶ ἐπίστεψη δὲ τῶν κούρων», βρῆκε τὴν ἰδαική παρουσίαση εἶναι κάτι ποὺ τὸ ἔρευνον δῆλοι οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ ποὺ κάνει ἰδιαίτερα περήφανους τοὺς Ἐλληνες. «Ομως στὴν ἐργασία του αὐτῆς, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλην, βρῆκε δὲ Καρούζος τὸν τρόπο νὰ δώσῃ πυκνά καὶ σύντομα, ἀλλὰ καὶ ἔξαντλητικὰ θὰ τολμοῦσα νὰ πᾶ, τὴν ἴστορία τῆς ὑστεροαρχαϊκῆς πλαστικῆς καὶ νὰ προσφέρῃ μιὰ μοναδικὴ μελέτη τῶν ἀρχαϊκῶν ἐπιτυμβίων ἔργων. 'Ο «Κατάλογος I, Ἐκλογὴ ἀττικῶν γλυπτῶν 550-480 π.Χ.», καὶ τὸ 5^ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου, ποὺ προηγεῖται καὶ ἔχει τίτλο: «Τὸ ἀρχαϊκὸ ἀττικὸ ἐπιτύμβιο ἄγαλμα (Νόημα καὶ γενικότερη σημασία)», εἶναι ἡ πιὸ πρόσφατη, ἡ πιὸ διοκλητηριώδην καὶ ἡ πιὸ πλούσια σὲ δξύτατες παρατηρήσεις μελέτη γιὰ τὰ θέματα ποὺ ἀντιμετωπίζει. Μὲ τὴν ἀπλότητα τοῦ ἀληθινὰ «σοφοῦ» συγκεντρώνει μέσα σὲ λίγες σελίδες τὸ ἀπόσταγμα πολύχρονων ἐρευνῶν καὶ στοχασμῶν καὶ τὸ προσφέρει, γόνιμο κέντρισμα δῆλων δσοι θὰ θελήσουν —καὶ θὰ μπορέσουν— νὰ προχωρήσουν ἔναν τέτοιον ἄξιο δρόμο.

Σὲ δλες τὶς μελέτες τοῦ Καρούζου βλέπει ὁ ἀναγνώστης τὴν ἀκοίμητη λαχτάρα του νὰ συλλάβῃ τὸ πνεῦμα τοῦ ἔργου καὶ νὰ τὸ μεταδώσῃ μὲ τὶς ἔννοιες τῶν συγκαιρινῶν του, ποὺ σημαίνει μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ποὺ τὸ γέννησε. Αὐτὸς ἀκριβῶς ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀιτητα κάθε ἴστορικοῦ γίνεται στὸ ἔργο τοῦ Καρούζου φροντίδα μεστὴ ἀπὸ πνευματικὸ περιεχόμενο καὶ μένει γιὰ μᾶς δίδαγμα ὑψηλό. «Αν κάποιος δὲν τὸ πρόσεχε στὶς μελέτες ποὺ ἀναφέραμε, καὶ στὶς πολλές μικρότερες ποὺ παραλείψαμε, θὰ τοῦ τὸ θύμιζε μιὰ ἄλλη μελέτη του μὲ τίτλο «Περικαλλές ἄγαλμα— ἐξεποίησ’ οὐκ ἀδαής», ποὺ πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ «Ἐπιτύμβιον Χρήσου Τσούντα» τὸ 1940 καὶ —«ἔλαφρὰ διορθωμένη καὶ μὲ λίγες προσθῆκες»— στὴ «Βιβλιοθήκη τοῦ Φιλολόγου» τὸ 1940. Ο ὑπότιτλός της, «Οἱ ἀρχαῖκοι Ἐλληνες γιὰ τὴν τέχνη τους», δείχνει κάπως καὶ τὸ περιεχόμενό της, νὰ ἔξεταστη δηλαδὴ «πῶς ἀντιδρᾶ ἡ ἀρχαϊκὴ ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα, δταν βρίσκουνται μπροστὰ στὴν τέχνη: τί αἰσθήματα γεννοῦσε στὸν ἀρχαϊκὸ ἄνθρωπο τὸ ἀμεσο ζήσιμο τοῦ ἔργου τῆς τέχνης; τί ίδεις ἐπλασε τὸ ἀρχαϊκὸ πνεῦμα, δταν ἀρχίσε νὰ συλλογίεται γιὰ τὸν καλλιτεχνη καὶ τὸ ἔργο του;». Γιὰ νὰ δώσῃ τὴν ἀπόκριση συγκέντρωσε δλα τὰ ἀρχαϊκὰ ἐπιγράμματα ποὺ ὑπάρχουν σὲ ἔργα τέχνης καὶ μιλοῦν γι’ αὐτά, καθὼς καὶ τοὺς στίχους ἀρχαϊκῶν ποιητῶν καὶ ἀποσπάσματα τῶν προσωκρατικῶν ποὺ ἀναφέρονται στὰ ἔργα τῆς τέχνης. Τὰ μετέφρασε, τὰ σχολίασε, ἀναζήτησε τὴ διαλεκτικὴ τους σχέση, καὶ σὲ μιὰ τελευταία ἀνασκόπηση συνόψισε τὸ κέρδος τῆς ἐπίμονης καὶ ἐπίπονης αὐτῆς ἐρευνας, ποὺ στέκεται μοναδικὴ ὡς τώρα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης. Ισως εἶναι κατάλληλη ἡ ὥρα νὰ προσθέσουμε πώς ἡ πολύτιμη αὐτὴ προσφορὰ τοῦ Καρούζου δὲν ἀξιοποιήθηκε ὅσο ἐπρεπε ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους —καὶ τοὺς φιλολόγους— καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ ξανατυπωθῇ καταπώς τῆς ἀξίζει, ισως καὶ νὰ μεταφραστῇ, γιὰ νὰ βοηθήσῃ ἔτσι πλατύτερους κύκλους.

Μέσα στὸ ἔργο τοῦ Καρούζου ίδιαίτερη θέση ἔχουν τὸ βιβλίο του γιὰ τὴ «Ρόδο», ποὺ ἀποτελεῖ δῆλη γιὰ τὸν ἔτοιμο ἐπισκέπτη τοῦ νησιοῦ, καὶ προπάντων ἡ δημογητικὴ δημοσίευσή του γιὰ τοὺς «Δελφούς», ποὺ ἔμεινε δμως μονάχα στὸ περιο-

δικό «Παιδεία» και είναι δυσκολόβρετη. Γραμμένη μὲ τὴν ξεχωριστὴν ἀγάπην τοῦ ἀνθρώπου ποὺ γεννήθηκε στὸν ἵερο αὐτὸν ἐλλήνικό τόπο καὶ τοῦ ἀρχαιολόγου ποὺ αἰσθάνθηκε βαθιὰ τὸ μεγάλο μήνυμα τοῦ ἀπολλώνειου ἵεροῦ, φανερώνει τὴν μεστὴ σκέψη τοῦ Καρούζου καὶ τὴν ἀσύγκριτη γνώση καὶ κατανόηση τῶν προβλημάτων ποὺ παρουσιάζει ἡ ἐπαφή μας μὲ τὸν ἀρχαῖο κόσμο.

Στερνὴ του μελέτη στάθηκε τὸ «Γηλαυγές Μνῆμα», ὅπου, παρουσιάζοντας μιὰ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, προχωρεῖ σὲ συνολικὴ μελέτη τῆς ἀττικῆς ἐπιτύμβιας στήλης τῶν κλασικῶν χρόνων, ἀναζητώντας, ὅπως πάντα, τὸν πνευματικὸν κόσμο ποὺ κλείνει ἡ ὁμάδα τούτη τῶν ἔργων. Στὴ σύντομη αὐτὴ δημοσίευση δὲ Χρῆστος Καρούζος ἀποτύπωσε ἀκέραια τὴν προσωπικότητά του: Τὸν «δεινὸν» ἱστορικὸν τῆς τέχνης, τὸν εὐσυνείδητο ἐπιστήμονα, τὸν ἐμπνευσμένο ἑραστὴ τῆς πλαστικῆς, τὸν βαθὺ πνευματικὸν ἄνθρωπο, τὸν «σοφὸν» ἐρευνητὴ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, τὸν ἔξοχο τεχνίτη τοῦ λόγου. Ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ εναισθησία στὴ γλωσσικὴ ἔκφραση τοῦ Καρούζου ἀποτελοῦν τὴν πιὸ εὐτυχισμένη συζητία νοῦ καὶ καρδιᾶς. Ἐχοντας ἔμφυτη τὴν ίκανότητα τοῦ ποιητῆ, ἔθρεψε τὴν ζωὴν του μὲ τὰ πιὸ ὑψηλὰ δημιουργήματα τοῦ παγκόσμιου λόγου, ὥστε εἰχε τὴ μοναδικὴ δύναμη νὰ αἰσθάνεται δυνατὰ καὶ νὰ ἐκφράζεται τέλεια. Λίγοι θὰ μποροῦσαν νὰ συγκριθοῦν μαζί του στὴ γνώση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας: ἀκόμα πιὸ λίγοι στὴν ἀγάπη καὶ τὴν κατανόηση τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς λογοτεχνίας. Υποδειγματικὴ είναι μιὰ σύντομη δημοσίευση του γιὰ τὸν Σολωμό, καὶ ἡ ἀφιέρωση τοῦ Λίνου Πολίτη τῶν αὐτογράφων τοῦ ἑθνικοῦ ποιητῆ ἀποτελεῖ μιὰ μαρτυρία ἀπὸ τίς πιὸ ἔγκυρες καὶ τὴν ἐκπλήρωση μιᾶς μεγάλης ὁφειλῆς. Γιὰ δόσους εὐτύχησαν νὰ τὸν γνωρίσουν ἀπὸ κοντά δὲν ἡταν ἐκπληξη ἡ ὁμιλία ποὺ ἔκαμε στὴν Ἀκαδημία, καὶ τὴν ἐπανέλαβε στὴ Θεσσαλονίκη, γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὶς γλωσσικὲς ἰδέες τοῦ Dante, ἀφοῦ ζέραμε πάos μῆνες ὀλόκληρους ἀφιέρωσε στὴ μελέτη τοῦ ἔργου του. Καὶ ὅσοι παρακολούθησαν τὴν πνευματικὴ κίνηση στὰ χρόνια τοῦ μετοπολέμου εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ συναντήσουν συχνά τὸ σόνομα τοῦ Καρούζου σὲ διάφορα δημοσιεύματα σχετικὰ μὲ τὸ γλωσσικό μας ζήτημα, μὲ τὰ ἐκπαιδευτικὰ θέματα καὶ μὲ τὴν ἴστορία τῆς λογοτεχνίας μας (δική του είναι ἡ μετάφραση τῆς ἐπιτομῆς τῆς Ἰστορίας τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας τοῦ Krummbacher). Πνευματικὸς μαχητὴς ἀπὸ τὸν πιὸ εὐσυνείδητον καὶ ὁρμητικούς δὲ Χρῆστος Καρούζος στάθηκε πάντα στὶς ἑθνικές ἐπάλξεις, ἀδιαφορώντας γιὰ τὰ βέλη ποὺ ἐπεφταν κάποτε βροχὴ ἐπάνω του. Γιατὶ πίστευε τὸν μεγάλο λόγο τοῦ Σολωμοῦ, πῶς πρέπει νὰ «θεωροῦμε ἑθνικὸν ὅ,τι είναι ἀληθές».

Τὰ ἔργα τοῦ Καρούζου θὰ μείνουν γιὰ πάντα δείγματα τῆς πιὸ γνήσιας καὶ τῆς πιὸ ὑψηλῆς πνευματικότητας, δὲν είναι ὅμως δυνατὸ νὰ ἀποτελέσουν κοινὸ κτῆμα ὅλων τῶν Ἑλλήνων. Τέτοιο θὰ μείνῃ τὸ ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ποὺ είναι τὸ ἄλλο μεγάλο του ἔργο. Μὲ τὴ βοήθεια τῆς γυναίκας του, τῆς Σέμινης Καρούζου, ποὺ στάθηκε πολύτιμη συνεργάτις του σὲ δῆλη τους τὴ ζωὴ, ιδιαίτερα τὰ μεταπολεμικὰ χρόνια στὴν τεράστια προσπάθεια νὰ ἔσαναργανωθῇ καὶ νὰ ἔσανανοίξῃ τὸ μεγαλύτερο μουσεῖο τοῦ τόπου μας, κατόρθωσε νὰ χαρίσῃ στὴν Ἐλλάδα κατὶ μοναδικό, ποὺ στέκεται ὑπόδειγμα σὲ διεθνῆ κλίμακα. Ὁποιοι ζέρουν τὶς δυσκολίες καὶ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει ἡ ἔκθεση ἐνὸς μουσείου, καταλαβαίνουν τὸν ἄθλο ποὺ ἐπέτυχε δὲ Χρῆστος καὶ ἡ Σέμινη Καρούζου, μέσα σὲ λίγα χρόνια. Καὶ τὸ ἔργο αὐτὸν τὸ χαίρονται χιλιάδες Ἐλληνες καὶ ξένοι ἐπισκέπτες, ἐπιστήμονες καὶ φιλότεχνοι, καὶ θὰ τὸ χαίρωνται, πιστεύουμε, καὶ τὰ παιδιά μας.

Ο Χρήστος Καρούζος άκολουθησε τὸν Κωνσταντίνο Α. Ρωμαίο στὴν εἰρήνη τοῦ θανάτου. Σήμερα ἡ Ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη αἰσθάνεται βαριὰ τὴν ἀπώλειαν διφεῖλει ὅμως μαζὶ μὲ τὸ πένθος νὰ αἰσθανθῇ καὶ τὶς εὐθύνες ποὺ δημιουργοῦνται αὐτοὶ οἱ θάνατοι. Ή νέα γενιά ἔχει ἀνάγκη νὰ θυμᾶται πάντα καὶ νὰ παραδειγματίζεται ἀπὸ τέτοιες λαμπερές ηθικὲς προσωπικότητες.

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

ΠΟΛΥΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ
(1884 - 1967)

Πλήρης ήμερῶν πέθανε τὸν περασμένο Μάη στὴν Ἀθῆνα ὁ γνωστὸς λογοτέχνης καὶ ἡθογράφος τῆς Θράκης καὶ ἀκούραστος ἐρευνητὴς τῆς γλώσσας, τῆς λαογραφίας καὶ τῆς ιστορίας τῆς, ὁ Πολύδωρος Παπαχριστοδούλου.

Γεννήθηκε στὶς Σαράντα Ἐκκλησίες τῆς Α. Θράκης στὰ 1884 καὶ σπούδασε στὰ Ζαρίφεια Διδασκαλεῖα τῆς Φιλοπούπολης καὶ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Διετέλεσε καθηγητὴς τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς τῆς Σμύρνης καὶ τὸν Διδασκαλεῖων Λαρίσης καὶ Θεσσαλονίκης, καὶ κατόπιν, ἐπὶ εἰκοσι χρόνια, καθηγητὴς τῶν φιλολογικῶν μαθημάτων στὶς σχολές Εὐελπίδων καὶ Ναυτικῶν Δοκίμων. Παράλληλα μὲ τὸ διδακτικό του ἔργο, ἀνέπτυξε σημαντικὴ πνευματικὴ δράση ὡς διευθυντὴς τοῦ ίστορικοῦ καὶ λαογραφικοῦ περιοδικοῦ «Θρακικά» (1924 - 1928) καὶ ὡς ἴδρυτης καὶ διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ «Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ Θησαυροῦ», ἀπὸ τὰ 1934 ὡς σήμερα, τοῦ ὥποιον οἱ τριάντα τόμοι καὶ πάνω ἀπὸ ἑκατὸ παραρτήματα συγκέντρωσαν πλούσιο καὶ πολύτιμο ὄλικὸ καὶ μελέτες γύρω ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς Α. καὶ Δ. Θράκης.

‘Ως λογοτέχνης ἀπαθανάτισε τὴν ζωὴν τῆς χαμένης πατρίδας του σὲ δεκατέσσερεις τόμους ἡθογραφικῶν διηγημάτων, τὶς γνωστές «Θρακικὲς Ἡθογραφίες» του. Ἐπίσης ἀσχολήθηκε μὲ τὴ συγκέντρωση καὶ μελέτη τῆς θρακιώτικης μουσικῆς καὶ πρωτοστάτησε σὲ κάθε προστάθεια νὰ διατηρηθῇ ἡσθηστὴ ἡ φλόγα τοῦ πατριωτισμοῦ τῶν προσφύγων τῆς Α. Θράκης καὶ νὰ μὴ λησμονηθοῦν τὰ ίστορικά δίκαια τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴ γῆ τῶν πατέρων του.

Τιμήθηκε στὰ 1939 μὲ τὸ βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, στὰ 1949 μὲ τὸ Βραβεῖο Ζάππα τῆς Société pour l'encouragement des études grecques, καὶ μὲ τὴν ἀναγόρευσή του ὡς μέλους τῆς Commission Internationale des arts populaires et traditions (1948), τοῦ Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines (1949) καὶ τῆς National Geographic Society τῆς Οὐάσιγκτων (1949).

Περισσότερα γιὰ τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργο του βλ. στὸ ἄρθρο μου «Πολύδωρος Παπαχριστοδούλου, ὁ ζωγράφος τῆς θρακικῆς ζωῆς» (Ἀθῆναι 1963), ὅπου καὶ ἡ εἰδολογικὴ καὶ χρονολογικὴ καταγραφὴ τῶν 385 δημοσιευμάτων του ἀπὸ τὴν Κυριακὴ Μαμάνη.

Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ